

Research Paper

A Critique of the Sunnis' Citation of Qur'anic Verses to Prove the Justice of All Ṣaḥābah (Companions of the Prophet)

Hossein Vaziri¹ , Somayeh Mahdīyeh^{*2} , Saeed Ahmadi Fard³

¹ Level 4 Student (Sath-e Chahārom), Amol, Iran.

² Instructor at Women's Seminaries (Howzehhā-ye 'Elmiyyeh-ye Khāharān), Arān o Bidgol, Iran.

³ Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Law, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Mazandaran, Babolsar, Iran

[10.22080/qhs.2026.6549](https://doi.org/10.22080/qhs.2026.6549)

Received:

November 1, 2025

Accepted:

February 24, 2026

Available online:

March 16, 2026

Extended Abstract

1. Introduction

One of the fundamental theological tenets in Sunni schools of thought is the belief in the justice (*ʿadālah*) of all companions (Ṣaḥābah) of the Prophet (peace be upon him). This belief has led to the unconditional acceptance of the words and actions of the companions without the need for scrutiny and has become the basis for authenticating narrators and many fatwas of Sunni scholars. In contrast, Shiism distinguishes between just and unjust companions and evaluates their conduct against the Qur'an and the Prophetic tradition (Sunnah). Despite

previous research focusing mostly on narrations or historical aspects, a gap existed in examining and critiquing **all Qur'anic proofs** cited by Sunnis. This article aims to critique those proofs and demonstrate their insufficiency for establishing the justice of all companions, employing a descriptive-analytical method and library-based data collection.

2. Methods

This research employs a documentary and library-based method, utilizing note-taking techniques to gather data from Qur'anic exegeses (*tafāsīr*), theological (*kalāmī*) and lexical works of both Sunni and Shia traditions. The research method

*Corresponding Author: Somayeh Mahdīyeh

Address: Arān o Bidgol, Iran.

Email: somayehmahdieh@gmail.com

is descriptive-analytical: first, the concepts of “Companion” (Ṣaḥābī) and “Justice” (‘adālah) are explained linguistically and terminologically within both Islamic traditions; then, the five main Qur’anic verses cited by Sunnis (Q. 48:18, 9:100, 3:110, 2:143, and 8:64) are independently examined and critiqued.

3. Results

The findings show that the term “Ṣaḥābah” is not a Shar‘ī (divinely-legislated) term but a conventional term among the Shari‘a followers (*mutasharri‘ah*), and there is significant disagreement among Sunnis regarding its definition (ranging from merely seeing the Prophet to long-term companionship with faith). Furthermore, “justice” in Imami jurisprudence essentially reverts to two main definitions (an inner quality [*malakah*] or the performance of obligations and avoidance of prohibitions), whereas among Sunnis it is mostly defined as apparent good conduct (*ḥusn al-zāhir*) and the predominance of obedience.

Examining the verses:

- **Q. 48:18 (Bay‘at al-Riḍwān – the Pledge of Good Pleasure):** Only includes the believers who were present at that pledge; God’s pleasure is tied to that specific time and that specific act. It does not cover all companions, nor is it eternal. Moreover, the term “believers” indicates that hypocrites are excluded.
- **Q. 9:100 (al-Sābiqūn al-Awwalūn – the Foremost):** Only includes the foremost Emigrants (Muhājirūn) and Helpers (Anṣār) from the period before the Conquest (Fath) or the Battle of Badr, as well as those who

followed them in righteousness (*bi-iḥsān*). There is serious disagreement among Sunni exegetes regarding its referents; therefore, it does not imply all companions.

- **Q. 3:110 (Khayr Ummah – the Best Community):** Addressed to the entire community collectively, not individually, and the goodness is conditional upon enjoining good, forbidding evil, and believing in God. Thus, its implication is not the justice of each individual.
- **Q. 2:143 (Ummatan Wasaṭan – a Middle Community):** The word “wasat” here does not mean “just” (‘adl), but rather “moderate and balanced” – in contrast to the excess and deficiency of previous nations. Again, the address is to the community collectively.
- **Q. 8:64 (Ḥasbuka Allāh – Allah is Sufficient for You):** Has a specific occasion of revelation (before the Battle of Badr) to encourage the small number of Muslims present at that time. It cannot be generalized to all companions across all eras.

Therefore, none of the five verses indicate the justice of **all** companions. At most, they prove the justice of a specific group of righteous believers under particular conditions – the evidence is narrower than the claim (*akhaṣṣ min al-mad‘ā*).

4. Conclusion

The theory of “the universal justice of all companions” lacks an explicit and valid Qur’anic basis. In the Qur’anic view, justice

is an acquired attribute conditional upon continuous faith and righteous action, not an intrinsic or ascribed quality merely by being a companion or seeing the Prophet. Hence, only the justice of a group of companions can be proven, and it cannot be absolutely generalized to all of them. The Qur'anic perspective on the companions is selective and descriptive, not devotional and universal. This conclusion necessitates a re-evaluation of the basis for authenticating narrators and the authority (*hujjiyyah*) of the

References

- Āmidī, 'Alī ibn Muḥammad. (1402 AH). *Al-Iḥkām fī 'Ulūm al-Aḥkām*. Edited by 'Abd al-Razzāq 'Afīfī. 2nd ed. Al-Maktab al-Islāmī.
- Ḥusaynī Mīlānī, 'Alī. (1421 AH). *Al-Ṣaḥābah*. Qom: Markaz al-Abḥāth al-'Aqā'idīyyah.
- Ibn al-Jawzī, Abū al-Faraj 'Abd al-Raḥmān ibn 'Alī. (1422 AH). *Zād al-Masīr fī 'Ilm al-Tafsīr*. Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī.
- Ibn al-Ṣalāḥ. (1406 AH). *Muqaddimah Ibn al-Ṣalāḥ: Ma'rīfat Anwā' 'Ulūm al-Ḥadīth*. Edited by Nūr al-Dīn 'Itr. Beirut: Dār al-Fikr al-Mu'āṣir.
- Ibn Barrāj, 'Abd al-'Azīz ibn Nahrīr. (1406 AH). *Al-Muḥadhdhab*. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī.

companions' statements within Sunni epistemology.

Funding

This article has no funding.

Authors' Contribution

The article has multiple authors; all stages of the research were carried out by the corresponding author.

Conflict of Interest

No conflict of interest was declared.

Ibn Ḥajar al-'Asqalānī. (1415 AH). *Al-Iṣābah fī Tamyīz al-Ṣaḥābah*. Edited by 'Ādil Aḥmad 'Abd al-Mawjūd and 'Alī Muḥammad Mu'awwaḍ. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah.

Ibn Ḥajar al-Haytamī et al. (1398 AH). *Ḥukm Sabb al-Ṣaḥābah*. Cairo: Maṭba'at al-Fanniyyah.

Ibn Ḥazm al-Andalusī. (n.d.). *Al-Iḥkām fī Uṣūl al-Aḥkām*. Edited by Aḥmad Muḥammad Shākir, with an introduction by Iḥsān 'Abbās. Beirut: Dār al-Āfāq al-Jadīdah.

Ibn Kathīr al-Dimashqī, Ismā'īl ibn 'Amr. (1419 AH). *Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīm*. Edited by Muḥammad Ḥusayn Shams al-Dīn. 1st ed. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah – Manshūrāt Muḥammad 'Alī Bayḍūn.

علمی

نقدی بر استناد اهل سنت به آیات قرآن در اثبات عدالت جمیع صحابه

حسین وزیری^۱، سمیه مهدیه^{۲*}، سعید احمدی فرد^۳^۱ محصل مقطع سطح چهار حوزه، آمل، ایران.^۲ مدرس حوزه های علمیه خاوران، آران و بیدگل، ایران.^۳ استادیار، گروه فقه و مبانی حقوق، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.[10.22080/qhs.2026.6549](https://doi.org/10.22080/qhs.2026.6549)

چکیده

یکی از مبانی فکری مذاهب اهل سنت اعتقاد به عدالت کل صحابه است. دیدگاهی که سبب ایجاد دریافت سنت پیامبر(ص) از یک مسیر خاص و رد اقوال مخالف کلام صحابه خواهد بود. با نگاهی این چنینی هرگونه سخن و کلامی از صحابه بدون نیاز به بررسی و پالایش و با تکیه به عدالت ایشان، مورد اطمینان و ملاک عمل است. قائلین به این دیدگاه برای اثبات نظریه خود آیاتی از قرآن را شاهد مدعا آورده اند. این نوشتار با هدف نقد آیات مورد استناد اهل سنت در اثبات عدالت جمیع صحابه به روش توصیفی-تحلیلی و شیوه جمع آوری کتابخانه ای نگاشته شده است. بررسی این ادله قرآنی نشان داد، واژه صحابه اصطلاحی شرعی نیست؛ بلکه به عنوان اصطلاحی متشرعه رایج گشته است. همچنین در تعریف صحابه نیز نقطه مشترکی وجود ندارد و ملاک هایی همچون صرف رؤیت نبی مکرم(ص)، ملاقات نبی(ص) در حال ایمان و ترک دنیا با مسلمانی، معاشرت و ملازمت به مدت طولانی به همراه قید ایمان و صرف معاصرت با نبی مکرم(ص) در تعاریف لحاظ شده است. نتیجه اینکه همگی ۵ آیه مورد استدلال اهل سنت در اثبات مدعای ایشان ناکافی بوده و در نهایت مثبت عدالت گروهی از صحابه است و نه جمیع ایشان. بنابراین می توان گفت دلیل اخص از مدعا است و ادله قرآنی دلالتی بر عدالت جمیع صحابه نداشته و صرف عنوان صحابه منشأ تمایز یا ملاکی برای ارزش نیست.

تاریخ دریافت:

۱۰ آبان ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۰۵ اسفند ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۲۵ اسفند ۱۴۰۴

کلیدواژه ها:

عدالت صحابه، اهل سنت، قرآن، بیعت رضوان

* نویسنده مسئول: سمیه مهدیه

آدرس: آران و بیدگل، ایران.

ایمیل: somayehmahdiah@gmail.com

۱ مقدمه

ازجمله مسائل مورد اختلاف در مذاهب اسلامی عدالت صحابه است. اهل سنت تمامی صحابه را عادل دانسته‌اند. از این رو هرگونه انتقاد و خدشه‌ای را نسبت به ایشان ممنوع می‌دانند. در مقابل در نگاه شیعه، صحابه اهل بیت با ویژگی عصمت دارای مرجعیت نهایی هستند و در امور دیگر با سنجش عملکرد صحابه با کتاب و سنت نبوی و سیره پیشوایان معصوم و منطق ارزیابی می‌شوند. این مسأله گرچه در ابتدا یک توثیق عمومی رجال بوده، ولی در سده‌های بعدی به عنوان اصل کلامی اهل سنت مطرح شده است و مذهب ایشان مبتنی بر آن است و زیربنای توثیق بسیاری از روایات ایشان و به تبع آن فتاوی بزرگان بر همین دیدگاه استوار است. با توجه به اهمیت این مسأله، عالمان شیعی آثاری درباره نقد عدالت جمیع صحابه نگاشته‌اند (طوسی، ۱۴۰۹، ج ۹، صص ۳۲۹-۳۲۷؛ طبرسی، ۱۴۲۱، ج ۳، صص ۳۸۶-۳۸۵؛ حسینی میلانی، ۱۴۲۱، صص ۳۴-۳۲) ولی غالب این نگاشته‌ها نگاهی تاریخی به این ماجرا دارد. در سال‌های اخیر مقالاتی نیز پیرامون این موضوع به رشته تحریر درآمده است. ازجمله مقاله «بررسی انتقادی کارکرد اصل عدالت صحابه نزد عسقلانی، با هدف توثیق راویان در لسان المیزان» نوشته مهدی آذری فرد و دیگران، سال ۱۴۰۴ و مقاله «تأملی در اسناد احادیث ناظر به عدالت صحابه» از حمیدرضا فهیمی تبار و مهدی آذری فرد، سال ۱۳۹۳ که در این دو مقاله روایات موجود در باب عدالت صحابه مورد نقد و بررسی قرار گرفته است. مقاله «پژوهش تطبیقی آیه رضوان با رویکرد عدالت صحابه» از محمدرضا پیری و محمدجواد حاجی ابوالقاسم دولابی، سال ۱۴۰۱ که به طور خاص آیه رضوان را مورد تحلیل و بررسی قرار داده است. مقاله «عدالت صحابه زمینه‌ها پیامدها و نتایج» نوشته علی حسن بگی، سال ۱۳۸۲؛ این مقاله ابتدا به بررسی تعریف‌های مختلف صحابی، آنگاه به بحث درباره موضوعاتی مانند بسط و گسترش جغرافیایی جهان اسلام در دوره خلفا، تعریف و تمجید قرآن و

پیامبر اسلام از برخی صحابه و نیز شیوع و نفوذ فرقه‌های کلامی خاص مانند مرجئه که زمینه‌های پیدایش نظریه عدالت صحابه‌اند، پرداخته است. در پایان مؤلف با استناد به گفته‌های صحابه درباره خود یا یکدیگر، به ویژه سخنان حضرت علی (ع) درباره برخی صحابه، به نقد نظریه عدالت صحابه می‌پردازد. مقاله «جستاری کلامی در عدالت و مرجعیت علمی صحابه» تألیف علیرضا میرزایی، سال ۱۳۹۹؛ با نگاه تطبیقی و مستند به کتب روایی، کلامی، تفسیری و تاریخی، نگاه شیعه و اهل سنت را بررسی می‌کند. مقاله «نگاهی به ارتداد مسلمانان در زمان رسول خدا در قرآن با رویکرد نقد نظریه عدالت صحابه» تألیف علی خراسانی، سال ۱۴۰۱؛ در این مقاله از عرضه نظریه عدالت صحابه به آیات ارتداد، پاسخ به این مسأله که آیا ارتداد شماری از مسلمانان دوره رسول خدا (ص) با نظریه عدالت صحابه سازگار است یا نه آورده شده است و در نهایت روشن و معلوم می‌گردد که این نظریه با ارتداد قابل جمع نیست؛ زیرا وقتی فضیلت صحابی بودن، مانع از ارتداد و مرگ بدون توبه از ارتداد نیست، به طریق اولی مانع از گناه و مرگ بدون توبه از گناه نیز نیست. مقاله «عدالت صحابه در ترازوی تحقیق» از عباس نیکزاد، سال ۱۳۸۶ که ادله چهارگانه کتاب، سنت، عقل و اجماع را پیرامون عدالت صحابه مورد بررسی قرار می‌دهد و از میان آیات مورد استناد اهل سنت تنها به بررسی آیات ۱۰۰ سوره توبه، ۱۸ و ۲۹ سوره فتح و ۷۴ و ۷۵ سوره انفال بسنده شده است. وجه تمایز مقاله پیش رو با سایر تألیفات سابق، تمرکز بر جمیع ادله قرآنی و نیز بررسی و نقد همه آیات مورد استناد اهل سنت می‌باشد که خلأ آن احساس می‌شد. روش این تحقیق توصیفی - تحلیلی است.

۲ مفهوم‌شناسی

پیش از پرداختن به مباحث اصلی لازم است واژگان و مفاهیم مهم و اساسی تحقیق را بررسی کنیم و ابتدا به بررسی واژه صحابه می‌پردازیم.

۲،۱ صحابه

واژه صحابه جمع صاحب یا صحابی است. گفته شده «صحب اصل تک‌معنایی است که بر همراهی شئ و نزدیکی آن دلالت می‌کند» (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۳۳۵). همچنین به معنای همراهی و مصاحبت نیز آمده است (ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۵۱۹). عبارت «صحب الرجل صحابه؛ یعنی با او معاشرت و همراهی کرد و ملازم او بود و «صاحب» به معنای معاشر و ملازم، به کسی گفته می‌شود که ملازمت زیادی داشته باشد»، تعریفی دیگر از این ریشه و مشتق آن است (شرتونی، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۷۷). در جای دیگر با استناد به عرف بیان شده که صاحب تنها به کسی گفته می‌شود که ملازمت و معاشرت زیاد داشته باشد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۴۷۵). بنابراین طبق معنای لغوی در صدق صحابه، فرقی بین مسلمان و کافر یا عادل و فاسق نیست. در تعریف اصطلاحی واژه صحابه، اختلافاتی وجود دارد که منشأ آن ملاک و شاخصه‌های متفاوت است که در ادامه به ارائه تعاریف براساس ملاک‌ها پرداخته می‌شود:

۲،۱،۱ صرف رؤیت نبی مکرم (ص)

از دیدگاه برخی از صاحب‌نظران برای صحابه‌بودن معاشرت و ملازمت با حضرت رسول (ص) شرط نیست؛ بلکه هر انسانی به‌صرف دیدار حضرت رسول (ص)، تحت عنوان صحابی داخل می‌شود. ازجمله قائلین این نظریه، احمد بن حنبل است که این‌گونه می‌گوید: «هرکسی که همراه او بود، یک‌سال یا یک ماه یا یک روز یا یک ساعت یا اینکه او را دیده باشد از اصحاب حضرت (ص) می‌باشد» (رک خطیب‌بغدادی، ۱۴۰۵، ص ۶۹). همچنین بخاری می‌گوید: «کسی که همراه حضرت (ص) بوده یا ایشان را دیده از اصحاب ایشان است» (بخاری، بی‌تا، ص ۶۹۷). ابن‌حزم نیز می‌گوید: «صحابه کسی است که با نبی (ص) مجالست داشته، اگرچه یک ساعت و از ایشان شنیده باشد، اگرچه یک کلمه و از ایشان امری را دیده باشد» (ابن‌حزم، بی‌تا، ج ۵، ص ۸۹).

۲،۱،۲ ملاقات با ایمان و مرگ با اسلام

معنای اصطلاحی دومی که برای کلمه صحابه مطرح شده این است که شخص، حضرت رسول (ص) را درحالی‌که با ایمان بوده دیده باشد و با این ایمان از دنیا برود. ازجمله قائلین این نظریه ابن‌حجر عسقلانی است که می‌گوید: «صحیح‌ترین قولی که بر آن واقف شدم، این است که صحابی کسی است که نبی (ص) را در حال ایمان دیده و با اسلام از دنیا رفته است» (ابن‌حجر، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۳۰).

۲،۱،۳ معاشرت و ملازمت طولانی به همراه

قید اسلام

برخی نیز فرقی بین معنای لغوی و اصطلاحی صحابه قائل نیستند، مگر در قید اسلام به این بیان که هرکسی با نبی مکرم (ص) معاشرت طولانی داشته و مسلمان بوده، تحت عنوان صحابه قرار می‌گیرد. مازری در این مورد می‌گوید: «اینکه ما می‌گوییم تمام صحابه عادلند، مرادمان از صحابه این نیست که هرکسی که ایشان را یک روز دیده یا در زمان کوتاهی ایشان را زیارت کرده بلکه مراد کسی است که ملازم ایشان بوده و ایشان را کمک کرده و از نوری که به همراه ایشان نازل شد تبعیت کرده است» (رک ابن‌حجر، ۱۴۰۵، ج ۱، ص ۱۶۳). آمدی نیز می‌گوید: «این اسم (صحابه) به کسی گفته می‌شود که مصاحبتش با نبی (ص) طولانی بوده و از ایشان اخذ علم کرده است» (آمدی، ۱۴۰۲، ج ۲، ص ۹۲). قرطبی برای تعریف صحابی می‌نویسد: «کسی که پیامبر را در حال حیاتش ملاقات کرده و در زمان حیات او به اسلام گرویده باشد و مسلمان از دنیا رفته باشد» (قرطبی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۰).

۲،۱،۴ صرف معاشرت با نبی مکرم (ص)

برخی نیز قائلند که عنوان صحابه به‌صرف معاشرت با نبی مکرم (ص) صادق است. ابن‌حجر عسقلانی در این مورد می‌گوید: «آیا کسی که یک‌بار نبی (ص) را قبل از دفن ایشان دیده، مثل ابی ذؤیب هزلی شاعر داخل در صحابه است؟ اگر این‌طور باشد، محل نظر است و قول ارجح این است که داخل نیست» (ابن‌حجر، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۵۹) از کلام ایشان این‌گونه به

نظر می‌رسد که این نظریه قائلینی دارد، اگرچه خود ایشان نپذیرفته‌اند.

نظریه مختار در معنای اصطلاحی صحابه

شایان ذکر است واژه صحابی در زمان پیامبر (ص) اسم برای شخص نبوده است؛ لکن علمای اهل سنت در ادوار بعد به تدریج نه تنها کسانی را که با آن حضرت مصاحبت داشتند، بلکه حتی افرادی که حضرت را رؤیت کرده بودند به نام صحابی نامیدند. به اعتقاد علامه عسکری این تسمیه مصطلح متشرعه است نه شرعی (عسکری، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۸۸). از این رو در بررسی معنای آن، باید مطابقتش با معنای لغوی و عرفیت آن لحاظ شود. از این رو به نظر نگارندگان معنای اصطلاحی که بیشترین مطابقت را با معنای لغوی دارد، معنای سومی است که ذکر شده و زیادت قید اسلام شخص علاوه بر معاشرت طولانی، به سبب صدق عرفی کلمه صحابه بر چنین شخصی است؛ چراکه عرفاً بر کسی که هیچ‌گونه سنخیت اعتقادی با شخص ندارد، صحابه صادق نیست.

۲،۲ عدالت

از دیدگاه ابن فارس این واژه دو ریشه معنایی متقابل متضاد دارد. یکی از معانی بر مستقیم بودن و دیگری بر کجی دلالت دارد (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۲۴۶). معنای معروف آن قراردادن چیزی در محل لایق و مناسب است و این مفهوم وسیع، مصادیق زیادی از جمله عدالت به معنای موزون بودن، رعایت تساوی و نفی هرگونه تبعیض، رعایت حقوق دیگران، رعایت استحقاق‌ها و لیاقت‌ها دارد. در مورد معنای دوم به انحراف از یک مطلب، عدول گفته می‌شود (مکارم- شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۴). در لسان‌العرب آمده است: «عدل چیزی است که در نفس وجود دارد و مستقیم است. عدل ضد جور است» (ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۱، ص ۴۳۰).

پیرامون معنای اصطلاحی واژه عدالت نیز ذکر این مطلب حائز اهمیت است که تعاریف ارائه‌شده از عدالت هم به لحاظ بررسی آن در علوم مختلف و

هم به لحاظ دیدگاه‌های صاحب‌نظران شیعه، مختلف است. در اینجا عدالت از منظر علم فقه مدنظر است که ۵ دسته دیدگاه در تعریف آن وجود دارد. دیدگاه اول، عدالت را از نوع «ملکه یا صفت راسخه‌ای در نفس که صاحبش را حمل بر ملازمت تقوا و مروّت می‌کند» می‌دانند (علامه- حلی، ۱۴۱۸، ج ۸، ص ۴۸۴؛ شهید اول، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۲۱۸؛ شهید ثانی، ۱۴۲۲، ج ۲، ص ۳۰۷؛ حکیم، بی- تا، ج ۱، ص ۵۳؛ یزدی، ۱۴۲۰، ج ۳، ص ۱۸۹).

در دیدگاه دوم عدالت عبارت است از خود همان عمل خارجی که در قالب انجام واجبات و اجتناب از محرمات صورت می‌گیرد، اما منشأ آن عمل خارجی، وجود ملکه نفسانی است. براساس این تعریف عدالت از صفات نفسانی به‌شمار نمی‌آید؛ هرچند منشأ این عمل خارجی امری نفسانی است (مفید، ۱۴۱۳، ص ۲۵؛ طوسی، ۱۴۱۷، ص ۳۲۵). شاید بتوان گفت که عدالت براساس این تعریف یک امر، مرکب از ملکه نفسانی به‌عنوان منشأ و عمل خارجی به‌عنوان مسبب است. این احتمال نیز وجود دارد که عدالت خود آن عمل خارجی، ولی منشأش وجود ملکه نفسانی است. در این صورت عدالت دیگر مرکب از دو چیز نخواهد بود. این تعریف برخلاف تعریف قبلی ناظر به مسبب است؛ درحالی‌که تعریف قبلی ناظر به سبب بود. به تعبیر دیگر عدالت براساس تعریف قبلی، سبب و مقتضی عمل به‌شمار می‌آید، ولی براساس تعریف دوم آن عمل مسبب از ملکه نفسانی است (کریم‌زاده، ۱۴۰۱، ص ۷).

دیدگاه سوم در باب عدالت عبارت است از صرف اعمال خارجی؛ یعنی انجام واجبات و ترک محرمات بدون اینکه همراه ملکه یا ناشی از ملکه باشد. براساس این عدالت چنین تعریف شده است: «پایداری عملی در افعال و ترک و استقامت در مسیر شریعت و منحرف‌نشدن از آن بدون اینکه ناشی از ملکه باشد» (ابن‌ادریس حلی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۱۱۷؛ ابن‌حمزه طوسی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۲۳۰؛ حلی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۳۵). بر اساس این، تعریف خود

است. البته تعریف عدالت به ملکه نفسانی که نخستین تعریف بود، با تعریف دوم که ملکه به عنوان منشأ عدالت تلقی شده است، نه خود عدالت؛ حقیقتاً به یک چیز برمی گردد. در نتیجه می توان گفت تمام تعریف هایی که از عدالت در فقه صورت گرفته است، به دو تعریف بازمی گردند. یکی ملکه بودن و دیگری انجام واجبات و ترک محرمات.

از میان علماء عامه، ابن صلاح عدالت را این گونه تعریف می کند: «عدالت ایمنی از عوامل فساد اخلاق و نافرمانی از مروت است» (ابن صلاح، ۱۴۰۶، ص ۱۰۴). خطیب بغدادی نیز می گوید: «اگر کسی در غالب موارد اطاعت خدا می کند، عادل است و کسی که در اغلب موارد معصیت می کند، غیر عادل است» (خطیب بغدادی، ۱۴۰۵، ص ۱۰۲). بنابراین، معنای عدالت آن نیست که شخص هرگز مرتکب گناه نشود، بلکه مقصود این است که فرد معمولاً و در اکثر موارد، التزام عملی به انجام واجبات داشته باشد.

۳ عقیده اهل سنت درباره صحابه پیامبر(ص)

اهل سنت معتقدند همه صحابه بدون استثناء عادلند و کسی از آنها را نمی توان به فسق و گناه متهم کرد. از منظر ایشان صحابه پیامبر(ص) در موارد متعدد به نظر و اجتهاد خود عمل می کردند؛ چراکه همه آنها به دلیل مصاحبت با پیامبر(ص)، اهل اجتهاد بودند و بعید نیست که در برخی از موارد در اجتهاد خود دچار اشتباه و لغزش هم شده باشند، اما هیچ گاه از سر عمد و علم مرتکب گناه و خلاف نمی شدند. اگر در اجتهاد خود به حقیقت می رسیدند، دو ثواب و اگر اشتباه می کردند، یک ثواب به آنها داده می شد. بنابراین همه صحابه علاوه بر عدالت، دارای اجتهاد نیز بودند. لازمه عقیده این گروه از اهل سنت درباره صحابه اعتقاد به وجود یک نوع مصونیت دینی است؛ زیرا هرکاری که انجام بدهند، نباید آنها را به فسق متهم کرد و هیچ کس حق کمترین اعتراضی را نسبت به آنها ندارد، بلکه

عملی خارجی؛ یعنی انجام واجبات و ترک محرمات عدالت به شمار می آید و سخنی از ملکه یا حالت نفسانی بودن یا هیأت راسخ بودن عدالت به میان نیامده است.

دیدگاه چهارم این است که عدالت عبارت است از داشتن اسلام و عدم ظهور فسق در خارج؛ یعنی صرف مسلمان بودن و عدم ظهور فسق از انسان با تحقق عدالت مساوی است. شیخ طوسی (شیخ-طوسی، بی تا، ج ۴، ص ۲۰۷؛ همو، ۱۳۸۷، ج ۷، ص ۲۱۷) و شیخ مفید (شیخ مفید، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۷۲۵) از این دسته صاحب نظرانند. برآیند این تعریف آن است که اکثر مسلمانان عادل خواهند بود؛ هرچند با آنها معاشرت نداشته باشیم؛ چون اولاً مسلمان هستند و ثانیاً فسقی از آنها مشاهده نکرده ایم.

دیدگاه پنجم این است که عدالت عبارت است از حسن ظاهر و بس؛ یعنی همین که فردی جنبه ظاهری را رعایت کند و به صورت آشکار و علنی اعمالی منافی با عدالت انجام ندهد، برای حکم به عدالت داشتن وی کافی است. این دیدگاه به مشهور فقهای متقدم منسوب است (حلی، ۱۴۰۳، ص ۲۱۹؛ طوسی، بی تا، ج ۶، ص ۲۱۷؛ ابن براج، المذهب، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۵۵۶) بر اساس این، دیدگاه امکان حکم به عدالت اکثر مسلمانان نیست؛ چون حکم به عدالت آنان متوقف است بر احراز حسن ظاهر و احراز حسن ظاهر متوقف است بر معاشرت با آنان درحالی که با اکثر مسلمانان معاشرتی نداریم.

عمده تعاریف نقل شده از فقها در باب عدالت، به همین پنج تعریف بازمی گردد. از میان این پنج دیدگاه همان گونه که شیخ انصاری بیان داشته است (انصاری، ۱۴۱۱، ج ۳، ص ۱۹۰) دیدگاه چهارم و پنجم (داشتن اسلام و عدم ظهور فسق و حسن ظاهر) نیز از نشانه ها و علائم عدالت به شمار می رود، نه اینکه خود آنها عدالت باشند.

با بررسی همه این تعاریف به این نتیجه می رسیم که تعاریف فقهی که به نوعی ناظر به مفهوم و حقیقت عدالت است، همان سه تعریف نخست

۴،۱ آیه ۱۸ سوره فتح

خداوند در سوره فتح می‌فرماید: «لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يَبَايَعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ وَ أَتَاهُمْ قِتْحًا قَرِيبًا؛ خداوند از مؤمنان- هنگامی که در زیر آن درخت با تو بیعت کردند- راضی و خشنود شد، خدا آنچه را در درون دل‌هایشان (از ایمان و صداقت) نهفته بود می‌دانست. از این رو آرامش را بر دل‌هایشان نازل کرد و پیروزی نزدیکی به‌عنوان پاداش نصیب آن‌ها فرمود» (فتح/۱۸).

برخی از علمای عامه به این آیه برای اثبات عدالت تمام صحابه تمسک کرده‌اند و معتقدند: از یک سو مفاد این آیه، رضایت خداوند از صحابه است و از آنجا که آیه عام است، شامل تمام صحابه می‌شود. از سوی دیگر اگر خداوند از کسی راضی باشد، هرگز بر او غضب نمی‌کند و او را وارد آتش نخواهد کرد. در نتیجه جمیع صحابه مورد رحمت و بخشش خداوند هستند (ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۹، ص ۴۷). از دیدگاه فخر رازی رضایت خداوند، داخل شدن در بهشت را به همراه خواهد داشت؛ چرا که خداوند می‌فرماید: «وَيَدْخُلُهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ (مجادله/۲۲)» (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۸، ص ۸۰).

تحقیق و مناقشه در استدلال

برای بررسی دلالتی آیه ابتدا باید به شأن نزول آیه اشاره کرد تا بتوان به نتیجه‌ی درستی رسید. این آیه پیرامون بیعت رضوان نازل شده است و خداوند رضایتش را از مؤمنینی که با حضرت رسول (ص) در زیر درخت رضوان بیعت کرده‌اند، به جهت بیعتشان اعلان می‌دارد (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۳۳۹؛ ابن-عاشور، بی‌تا، ج ۲۶، ص ۱۴۶). با توجه به شأن نزول، آیه دلالتی بر عدالت جمیع صحابه ندارد؛ زیرا اولاً این آیه درصدد بیان ویژگی‌های پیامبر (ص) و مؤمنان همراه اوست. اگر وصفی درباره‌ی گروهی گفته شود، بدین معناست که این مجموعه با توجه به راه و مسیری که در پیش گرفته‌اند (ایمان و همراهی با پیامبر) دارای این وصف هستند، نه اینکه تک‌تک آن

همگان باید درصدد توجیه و تأویل کارهای آن‌ها باشند و با نگاه خوش‌بینانه و حسن‌ظن به عملکردهای آن‌ها نگاه کنند و اگر هم نتوانستند توجیه کنند، سکوت کرده و از اظهارنظر چشم‌پوشی کنند (نیک‌زاد، ۱۳۸۶، صص ۴۴-۴۳). در روایتی از ابن-مسعود به نقل از پیامبر (ص) آمده است: «هنگامی که سخن از قدر به میان آید از سخن‌گفتن باز ایستید و هنگامی که در مورد اصحاب من سخن به میان آمد از سخن‌گفتن باز ایستید» (طبری، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۳). همچنین در روایت دیگری از پیامبر (ص) آمده است: «اصحاب مرا دشنام ندهید، سوگند به آنکه جانم در دست اوست، اگر یکی از شما به اندازه‌ی کوه احد طلا انفاق کند، به پاداش یک مشت از آن‌ها یا حتی نصف آن هم نخواهد رسید» (مسلم، بی‌تا، ج ۴، ص ۱۹۶۷). تفتازانی در این رابطه می‌گوید: «بزرگ‌داشت صحابه و خودداری از نکوهش و سرزنش آن‌ها و حمل و توجیه کارهایی که ظاهرش ناخوشایند می‌باشد، واجب و لازم است» (تفتازانی، ۱۴۰۹، ج ۵، ص ۳۰۳). ابن حجر عسقلانی معتقد است: «اهل سنت بر اینکه همه‌ی صحابه عادل هستند، اتفاق دارند و کسی در زمینه مخالفت نکرده مگر شذوذی از بدعت‌گذاران» (ابن-حجر، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۲۱)، همچنین در دیگر کتب این-گونه گفته‌اند: «همه‌ی صحابه عادل، از اولیای خدا، برگزیده‌ی خدا از زمان خلقتش بعد از انبیا و رسل هستند. این مذهب اهل سنت است» (قرطبی، ۱۳۸۴، ج ۱۶، ص ۲۹۹).

۴ بررسی ادله قرآنی اهل سنت در عدالت جمیع صحابه

اهل سنت مدعی هستند در آیات متعددی از قرآن کریم، صحابه به عدالت توصیف شده‌اند و مورد مدح و ثنا قرار گرفته‌اند؛ لذا خداوند هیچ‌گاه بر آن‌ها غضب نکرده و آن‌ها را داخل در آتش نخواهد کرد. در این مرحله از بحث به ذکر این آیات به همراه تبیین استدلالات ایشان می‌پردازیم و سپس آن را مورد نقد قرار می‌دهیم:

گروه لزوماً دارای این وصف می‌باشند. شاهد روشن بر این معنا ذیل همین آیه است که می‌فرماید: «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا؛ کسانی از آن‌ها را که ایمان آورده و کارهای شایسته انجام داده‌اند، خداوند وعده آمرزش و اجر عظیمی داده است» (فتح/۲۹). آیه در اینکه همه همراهان پیامبر(ص) دارای این ویژگی‌ها نبوده‌اند، تصریح دارد. درنهایت دلالت آیه شامل صحابه‌ای است که در هنگام بیعت رضوان حاضر بوده‌اند، نه جمیع صحابه. حتی کسانی که بعد از بیعت رضوان مسلمان شدند (طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۲۸۴). خداوند فرمود: «رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ» به این تعبیر که ظهور ایمان قلبی شرط رضوان الهی از بیعت‌کنندگان است و الا اگر ایمان شرط نبود، به «لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ يَبَايِعُونَكَ» تعبیر می‌شد، نه «عَنِ الْمُؤْمِنِينَ». بنابراین مفاد آیه منافقین را در برنمی‌گیرد. پس دلیل اخص از مدعا است. ثانیاً رضایت الهی از مؤمنینی که با حضرت رسول(ص) بیعت کردند، دائمی و ابدی نیست؛ بلکه مربوط به آن مقطع زمانی و آن عمل است؛ چراکه خداوند رضایت خویش را به خاطر بیعت آن‌ها اعلان می‌دارد. چنانچه آلوسی نیز بدان اشاره کرده است (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱۳، ص ۲۵۹). در نتیجه تا زمانی که بر بیعتشان باقی باشند، رضوان الهی شامل حال آن‌ها خواهد بود، نه مطلقاً.

۴،۲ آیه ۱۰۰ سوره توبه

خداوند در سوره توبه می‌فرماید: «السَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَ الْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَ رَضُوا عَنْهُ وَ أَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ؛ پیشگامان نخستین از مهاجرین و انصار و کسانی که به نیکی از آن‌ها پیروی کردند، خداوند از آن‌ها خشنود گشت و آن‌ها (نیز) از او خشنود شدند و باغ‌هایی از بهشت برای آنان فراهم ساخته که نهرها از زیر درختانش جاری است، جاودانه در آن خواهند ماند و این است پیروزی بزرگ» (توبه/۱۰۰).

سیوطی تمامی صحابه را مشمول این آیه می‌داند. ایشان در تفسیر خود آورده است: «از کلام خداوند سؤال شد: «السَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ» گفتند: کسانی هستند که به سمت دو قبله نماز خواندند و در مورد کلام خداوند «والَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ» سؤال شد. گفت هرکس از اهل اسلام تا روز قیامت باقی بماند» (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۲۶۹) با توجه به این مطلب، رضوان الهی شامل حال تمامی صحابه می‌شود و زمانی که خداوند از آن‌ها راضی باشد، بر آن‌ها غضب نکرده و داخل در آتش نمی‌کند. همان‌طور که دیدگاه فخررازی در این باره سابقاً آمد. بنابراین تمامی صحابه تعدیل‌شده الهی هستند و گناه در کمال ایمانشان اثر نمی‌کند.

تحقیق و مناقشه در استدلال

میان اهل سنت در مقصود و مراد از این آیه اختلاف است. ابن جوزی در این باره این‌گونه بیان می‌دارد: «در مورد آیه «والسَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ» شش تفسیر وجود دارد: اول: آن‌ها کسانی هستند که با رسول خدا(ص) به سوی هر دو قبله نماز خواندند، همان‌طور که ابوموسی اشعری، سعید بن مسیب، ابن سیرین و قتاده گفته‌اند. دوم: آن‌ها کسانی هستند که در بیعت رضوان که همان پیمان حدیبیه است، با رسول خدا(ص) بیعت کردند، همان‌طور که شعبی گفت. سوم: آن‌ها اهل بدر هستند، همان‌طور که عطاء بن ابی رباح گفت. چهارم: همه آن‌ها اصحاب رسول خدا(ص) هستند که به واسطه همراهی با او به مقام والایی رسیدند. محمد بن کعب قرظی گفت: خداوند همه اصحاب پیامبر(ص) را بخشیده و بهشت را برای آن‌ها، چه صالح و چه غیر صالح، تضمین کرده است. پنجم: آن‌ها کسانی هستند که در مرگ و شهادت اولین بودند و در رسیدن به ثواب الهی از دیگران پیشی گرفتند، همان‌طور که ماوردی ذکر کرده است. ششم: آن‌ها کسانی هستند که قبل از هجرت اسلام آوردند، همان‌طور که قاضی ابویعلی ذکر کرده است» (ابن-جوزی، ۱۴۲۲، ج ۲، ص ۲۹۱). شبیه این مطلب در کتاب طبری نیز آمده است (طبری، ۱۴۱۲، ج ۱۱، ص ۶)

از میان علمای شیعه علامه طباطبائی نیز به این اختلاف اشاره کرده‌اند (طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۹، ص ۳۷۲). در ادامه به بررسی مفاد آیه می‌پردازیم. در این آیه خداوند متعال سه گروه را مورد مدح قرار داده و رضایت خویش را نسبت به آن‌ها ابراز داشته و به آن‌ها وعده بهشت داده است:

گروه اول: السابقون الاولون من المهاجرین؛ گروه دوم: السابقون الاولون من الانصار؛ گروه سوم: و الذین اتبعوهم بإحسان. مراد از دو گروه اول، کسانی هستند که در ایمان پیشگام شدند و بر مصائب و سختی‌ها صبر کردند و به مدینه مهاجرت کردند و آماده دفاع از اسلام در ابتدای دعوت شدند و اسلام به همت این‌ها گسترش پیدا کرد. در نتیجه دو گروه اول تنها شامل کسانی است که تا قبل از جنگ بدر ایمان آورده‌اند و نسبت به کسانی که بعد از جنگ بدر ایمان آوردند، شمولیتی ندارد. در تفسیر کاشف نیز به این مطلب اشاره شده است (مغنیه، ۱۴۲۴، ج ۴، ص ۹۵) و مراد از گروه سوم تابعین به احسان است. این قید نشان می‌دهد همه آن‌ها دارای این ویژگی نیستند؛ لذا این آیه شریفه نیز همچون آیه قبل دلالتی بر عدالت جمیع صحابه ندارد؛ بلکه شامل رضایت خداوند نسبت به برخی از صحابه با وصف مذکور در آیه می‌باشد. در نتیجه دلیل اخص از مدعی خواهد بود.

۴/۳ آیه ۱۱۰ سوره آل عمران

خداوند می‌فرماید: «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ لَوْ ءَامَنَ أَهْلَ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ مِّنْهُمْ الْمُؤْمِنُونَ وَ أَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ؛ شما بهترین امتی بودید که به سود انسان‌ها آفریده شده‌اند (چه اینکه) امر به معروف و نهی از منکر می‌کنید و به خدا ایمان دارید و اگر اهل کتاب، (به چنین برنامه و آیین درخشانی) ایمان آورند، برای آن‌ها بهتر است! (ولی تنها) عده کمی از آن‌ها باایمانند و بیشتر آن‌ها فاسقند (و خارج از اطاعت پروردگار) «آل عمران/۱۱۰».

اهل سنت با تمسک به این آیه مدعی هستند که به شهادت خداوند برای تمامی امت اسلام خیریت مطلق اثبات شده است و شامل تمام خیرات می‌شود که از جمله آن‌ها عدل است و اولین کسانی که داخل در این خیریت هستند، مخاطبین مباشر این آیه در هنگام نزول که عبارت از صحابه هستند، می‌باشد. ابن کثیر از احمد بن حنبل و نسائی و حاکم نقل می‌کند که مراد از «كُنْتُمْ» کسانی است که به همراه حضرت رسول (ص) از مکه به مدینه هجرت کردند. در نتیجه این آیه عدالت صحابه را اثبات می‌کند (ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۸۰).

تحقیق و مناقشه در استدلال

اولاً بر فرض پذیرش صحت استدلال، نهایت چیزی که این آیه دلالت می‌کند، عدالت جمع قلیلی از صحابه است، نه همه آن‌ها؛ چراکه این آیه شریفه تنها شامل کسانی می‌شود که در حین نزول آیه ایمان آورده باشند و شامل کسانی که بعداً ایمان می‌آورند، نمی‌شود؛ لذا دلیل اخص از مدعاست.

ثانیاً مراد و مخاطب «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ» در این آیه، امت اسلامی به نحو عام مجموعی است؛ یعنی امت شما نسبت به امت‌های دیگر بهترین است؛ نه اینکه تک‌تک امت به نحو عام استغراقی مراد باشد. چنانچه فخر رازی بدان اشاره می‌کند که مراد از «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ» این است که بهترین و بافضیلت‌ترین امت‌ها بودید (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۸، ص ۳۲۳). در نتیجه آیه مربوطه دلالت بر خیریت و عدالت تک افراد امت نمی‌کند تا بتوان به واسطه آن عدالت صحابه را اثبات کرد.

ثالثاً خیریت در آیه اطلاق ندارد؛ بلکه به امر به معروف و نهی از منکر و ایمان به خدا متوقف و مشروط است و دلیل این حرف قاعده‌ای است که در اصول بدان اشاره شده که «تَعْلِيقُ الْحُكْمِ عَلَى الْوَصْفِ مُشْعَرٌ بِالْعِلِّيَّةِ؛ آوردن حکمی به همراه یک وصفی نشانگر علیت آن وصف برای حکم است» (خوئی، ۱۴۲۸، ج ۱، ص ۶۰۶؛ وحید بهبهانی، ۱۴۱۵، ص ۱۸۵؛ سبحانی، ۱۴۲۴، ج ۲، ص ۴۲۸) و در این آیه

را به عنوان عادل و برگزیده آفریده است تا بر دیگران گواه باشند» (ابن حجرهیمی و دیگران، ۱۳۹۸، ص ۱۹).

تحقیق و مناقشه در استدلال

اولاً: همان اشکال به آیه قبل را در اینجا نیز تکرار می‌کنیم که مراد از امت در آیه، امت اسلامی به نحو عام مجموعی است، نه تک‌تک امت به نحو عام استغراقی تا بتوانید برای اثبات عدالت تک‌تک صحابه بدان استدلال کنید.

ثانیاً: ممکن است معنای کلمه «وسطا» در این آیه، عدالت و خیار نباشد، بلکه به معنای حد متوسط و مخالف افراط و تفریط باشد و برای اشاره به تعادل دین اسلام در مقابل مادیت محضه یهود و رهبانیت نصاری است. همان‌طور که مفسرین به این معنا اشاره کرده‌اند (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۹۹؛ قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۲، ص ۱۵۴). علامه طباطبایی نیز می‌فرماید: «کلمه «وسطا» به معنای چیزی است که میانه دو طرف قرار گرفته باشد و امت اسلام نسبت به مردم- یعنی اهل کتاب و مشرکین- همین وضع را دارند. خدا امت اسلام را امتی وسط قرار داد؛ یعنی برای آنان دینی قرار داد که متدینین به آن دین را به‌سوی راه وسط و میانه هدایت می‌کند، راهی که نه افراط آن طرف (مشرکین و وثنی‌ها) را دارد و نه تفریط این طرف را (نصاری)؛ بلکه راهی که هر دو طرف را تقویت می‌کند، هم جانب جسم را و هم جانب روح را؛ البته به‌طوری که در تقویت جسم از جانب روح و در تقویت روح از جانب جسم عقب نمانند، بلکه میانه هر دو فضیلت جمع کرده است» (طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۱، صص ۳۱۹-۳۲۰).

۴/۵ آیه ۶۴ سورة انفال

خداوند می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللَّهُ وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ؛ ای پیامبر! خداوند و مؤمنانی که از تو پیروی می‌کنند، برای حمایت تو کافی است (فقط بر آن‌ها تکیه کن)» (انفال/۶۴).

آیه دیگری که مطرح شده همین آیه است. ازجمله کسانی که به این آیه به‌عنوان مستمسک

نیز چنین است. در نتیجه به‌هیچ‌وجه این آیه دلالت بر عدالت جمیع صحابه ندارد.

۴/۴ آیه ۱۴۳ سورة بقره

خداوند می‌فرماید: «وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا؛ همان‌گونه (که قبله شما، یک قبله میانه است) شما را نیز امت میانه‌ای قرار دادیم (در حد اعتدال، میان افراط و تفریط) تا بر مردم گواه باشید و پیامبر هم بر شما گواه است» (بقره/۱۴۳).

آیه دیگری که مورد استناد علمای اهل سنت قرار گرفته، آیه فوق است. فخررازی در تفسیر این آیه ابتدا به نقل از جوهری در صحاح «وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا» را عدل معنا می‌کند و سپس یکی از دلایل این تعبیر را این‌گونه می‌آورد: «بدون تردید، مقصود از آیه «وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا» شیوه‌ای از ستایش است؛ زیرا سزاوار نیست که خداوند متعال وصفی را ذکر کند و آن را همچون علتی برای گواه قرار دادن ایشان (بر مردمان) قرار دهد، سپس گواهی پیامبر(ص) را بر آن عطف کند، مگر آنکه آن وصف دربردارنده مدح و ستایش باشد. بنابراین، ثابت می‌شود که مراد از «وسطا» صفتی است که در حوزه دین به مدح و ستایش مربوط می‌شود و جایز نیست که خداوند متعال گواهان را در مقام داوری و گواهی‌دادن، به صفت گواهی‌بودن بستاید، مگر آنکه آنان دارای صفت عدالت باشند. پس لازم می‌آید که مراد از «وسطا»، همان عدالت باشد (فخررازی، ۱۴۲۰، ج ۴، ص ۸۴). به اعتقاد گروهی از علمای اهل سنت مخاطب مباشر این آیه صحابه است و از طرفی ادعا کرده‌اند «وسطاً» در این آیه به معنای عدول و خیار است. ازجمله عبارات اهل سنت، عبارت قرطبی است: «همان‌طور که کعبه در وسط زمین قرار دارد، شما را امت وسط قرار دادیم، پایین‌تر از انبیا و بالاتر از امت‌های دیگر» (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۲، ص ۱۵۳). در جای دیگر آمده: «اصحابی که در این آیه از آن‌ها نام برده شده، کسانی هستند که مستقیماً مورد خطاب این کلام قرار گرفته‌اند. ببینید که چگونه خداوند متعال آن‌ها

آیات مورد استشهاد از جمله آیات ۱۸ سوره فتح، ۱۰۰ سوره توبه، ۱۱۰ آل عمران، ۱۴۳ بقره و ۶۴ انفال - با شأن نزول و سیاق قرآنی آن‌ها روشن می‌کند که این آیات نه دلالت بر عدالت تمامی صحابه، بلکه تنها بر گروهی از مؤمنان راستین در میان آنان دارد. رضایت الهی در این آیات مقید به ایمان، عمل صالح و وفاداری در شرایط خاص تاریخی، همچون بیعت رضوان است و به هیچ وجه دلالتی بر دوام و اطلاق رضایت نسبت به تمام افراد ندارد. از سوی دیگر، در منطق قرآنی عدالت امری ذاتی یا قراردادی نیست که به صرف مصاحبت یا رؤیت پیامبر (ص) تحقق یابد، بلکه صفتی اکتسابی و وابسته به استمرار ایمان و عمل صالح است. بر اساس این، هرچند جایگاه صحابه به عنوان نخستین حاملان وحی و یاری‌دهندگان پیامبر (ص) شایسته احترام و تحلیل تاریخی است، اما قرآن معیار داوری در ارزش‌گذاری اشخاص را صرف انتساب زمانی یا مکانی به عصر نبوی نمی‌داند.

بنابراین، نتیجه آن است که نظریه «عدالت عامه صحابه» پشتوانه صریح قرآنی ندارد. بدین ترتیب، عدالت برخی از صحابه قابل پذیرش است، اما نمی‌توان آن را به همه آنان به طور مطلق و فراگیر تعمیم داد. در نتیجه، دیدگاه قرآن مبتنی بر عدالت گزینشی و توصیفی است؛ نه تعبدی و عام. همچنین آیات مذکور با ادعای مطرح‌شده مطابقت ندارد؛ بلکه اکثر آن‌ها اخص از مدعاست.

برای اثبات مدعای خویش در عدالت جمیع صحابه اشاره کرده، خطیب‌بغدادی است: «عدالت صحابه از طریق گواهی خداوند به عدالت آن‌ها، اعلام پاکی آن‌ها و انتخاب آن‌ها در متن قرآن ثابت و شناخته شده است... به عنوان مثال، این فرموده خداوند «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللَّهُ وَ مَنْ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ» (خطیب بغدادی، ۱۴۰۵، صص ۶۴-۶۳) ابن‌کثیر «مَنْ اتَّبَعَكَ» را بر «ک» که مراد از آن نبی مکرم (ص) است، عطف گرفته است (ابن‌کثیر، ۱۴۱۹، ج ۴، ص ۷۶). با توجه به این، خداوند خبر می‌دهد که ناصر و مؤید صحابه است و این همان معنای عدالت جمیع صحابه است.

تحقیق و مناقشه در استدلال

این آیه شأن نزول خاص دارد؛ یعنی قبل از جنگ بدر در بیداء نازل شد و برای روحیه‌دادن به تعداد کم مسلمانان است (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۳۴؛ فخررازی، ۱۴۲۰، ج ۱۵، ص ۵۰۳)؛ لذا نمی‌توان آن را تعمیم داد و شامل کسانی که در صف مشرکین علیه اسلام مقاتله کردند، ولی بعداً اسلام آوردند، دانست.

۵ نتیجه‌گیری

بررسی مفهومی و قرآنی عدالت صحابه نشان داد که گرچه اهل سنت بر عدالت مطلق جمیع صحابه اجماع نموده‌اند و آیات متعددی را دال بر رضایت الهی از آنان دانسته‌اند، اما این برداشت بر پایه تحلیل دقیق مفاد آیات، قابل اثبات نیست. تطبیق

منابع

- قرآن کریم، ترجمه: ناصر مکارم شیرازی، (۱۳۷۳)، چاپ دوم، قم: دارالقرآن الکریم (دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی).
- آلوسی، محمود، (۱۴۱۵)، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، تحقیق: علی عبدالباری عطیة، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- آمدی، علی بن محمد، (۱۴۰۲)، الإحكام في علوم الأحكام، تحقیق: عبدالرزاق عفیفی، چاپ دوم، المکتب الإسلامی.
- ابن حجر هیتمی و دیگران، (۱۳۹۸)، حکم سب الصحابة، قاهره: مطبعة الفنیة.
- ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمرو، (۱۴۱۹)، تفسیر القرآن العظیم، تحقیق: محمدحسین شمس‌الدین، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه، منشورات محمدعلی بیضون.
- ابن‌الصلاح، (۱۴۰۶)، مقدمه ابن صلاح) معرفة أنواع علوم الحديث، المحقق: نورالدین عتر، بیروت: دار الفكر المعاصر.
- ابن‌براج، عبدالعزیز بن نحیر، (۱۴۰۶)، المذهب، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- ابن جوزی، ابو الفرج عبدالرحمن بن علی، (۱۴۲۲)، زادالمسیر فی علم التفسیر، بیروت، دارالکتب العربی.
- ابن حجرالعسقلانی، (۱۴۱۵)، الإصابة فی تمییز الصحابة، تحقیق: عادل أحمد عبد الموجود و علی محمد معوض، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن حزم اندلسی، (بی‌تا)، الإحكام في أصول الأحكام، المحقق: الشیخ أحمد محمد شاکر، قدم له: الأستاذ الدكتور إحسان عباس، بیروت: دار الآفاق الجديدة.
- ابن‌عاشور محمد بن طاهر، (بی‌تا)، التحرير و التنویر، بی‌جا: بی‌نا.
- ابن‌فارس، (۱۴۰۴)، معجم مقاییس اللغة، محقق/مصحح: عبدالسلام محمد هارون، چاپ اول، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن‌منظور، محمد بن مکرم، (۱۴۱۴)، لسان العرب، محقق/مصحح: جمال الدین میر دامادی، چاپ سوم، ناشر بیروت: دار الفكر للطباعة و النشر و التوزیع- دار صادر.
- أحمد بن إدريس الحلی، (۱۴۱۰)، السرائر، المحقق: مؤسسه النشر الإسلامی، الطبعة: ۲، بی‌جا: مؤسسه النشر الإسلامی.
- ابن حمزة الطوسی، ۱۴۰۸، الوسيلة، تحقیق: الشیخ محمد الحسون، إشراف: السيد محمود المرعشی، الطبعة: الأولى، قم: منشورات مكتبة آیه‌الله العظمی المرعشی النجفی.
- انصاری، مرتضی، (۱۴۱۱)، المكاسب، قم: الذخائر، چاپ اول.
- البخاری، محمد بن اسماعیل، (بی‌تا)، صحیح البخاری، بیت الأفكار الدولية للنشر.
- تفتازانی، سعدالدین، (۱۴۰۹)، شرح المقاصد، ملاحظات: مقدمه و تحقیق و تعلیق از دکتر عبدالرحمن عمیره، چاپ اول، قم: الشریف الرضی.
- ثعلبی نیشابوری، ابواسحاق احمد بن ابراهیم، (۱۴۲۲)، الكشف و البیان عن تفسیر القرآن، چاپ اول، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- حسینی میلانی، علی، (۱۴۲۱)، الصحابة، قم: مرکز الأبحاث العقائدية.
- حکیم، محسن، (بی‌تا)، مستمسک عروه الوثقی، بی‌جا: دار احیاء التراث العربیه.
- الحلی، أبو‌الصلاح، (۱۴۰۳)، الکافی فی الفقه، محقق/گردآورنده: رضا استادی، چاپ اول، اصفهان: مکتبه الإمام أمير المؤمنين علیه‌السلام.

..... (۱۴۰۹)، التبیان فی تفسیر القرآن،
تحقیق: أحمد حبیب قصیر العاملی، بیروت:
دار احیاء التراث العربی.

طباطبایی، محمدحسین، (۱۴۱۷)، المیزان فی تفسیر
القرآن، چاپ پنجم، قم: دفتر انتشارات
اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

طبرسی، الفضل بن الحسن، (۱۴۲۱)، تفسیر جوامع
الجامع، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.

طبری، ابوجعفر محمد، (۱۴۱۲)، جامع البیان فی
تفسیر القرآن، چاپ اول، بیروت:
دارالمعرفه.

طبری، محب‌الدین، (بی‌تا)، الرياض النضرة فی مناقب
العشرة، بی‌جا: دارالکتب العلمیه.

عسکری، مرتضی، (۱۴۰۴)، معالم المدرستین، بیروت:
مؤسسه النعمان للطباعة والنشر.

العلامة الحلی، (۱۴۱۸)، مختلف الشیعة، تحقیق:
مؤسسه النشر الاسلامی، الطبعة الأولى، قم:
مؤسسه النشر الاسلامی التابعة لجماعة
المدرستین بقم المشرفة.

فخرالدین رازی، ابوعبدالله محمد بن عمر، (۱۴۲۰)،
مفاتیح الغیب، چاپ سوم، بیروت: دار احیاء
التراث العربی.

قرطبی، محمد بن احمد، (۱۳۶۴)، الجامع لأحكام
القرآن، چاپ اول، تهران: انتشارات ناصر
خسرو.

قرطبی، یوسف بن عبدالبر، (۱۴۱۵)، الاستیعاب فی
معرفة الصحابة، دارالکتب العلمیه، بیروت،
چاپ اول.

کریم‌زاده، رحمت‌الله، (۱۴۰۳)، تحلیل انتقادی مفهوم
عدالت فقهی به مثابه ملکه، فصل‌نامه فقه
و اصول، سال ۵۶، شماره ۱، شماره پیاپی
۱۳۶، بهار، صص ۱۸۵-۱۶۱.

مسلم بن الحجاج، (بی‌تا)، المسند الصحيح المختصر
بنقل العدل عن العدل إلى رسول الله صلى

خطیب بغدادی، احمد بن علی، (۱۴۰۵)، الکفایه فی
علم الروایه، الطبعة الاولى، بیروت:
دارالکتب العربی.

خویی، ابوالقاسم، (۱۴۲۸)، غایة المأمول، تقریرات
محمد تقی‌جواهری، چاپ اول، قم: مجمع
الفکر الاسلامی.

زمخشری، محمود، (۱۴۰۷)، الکشاف عن حقائق
غوامض التنزیل، چاپ سوم، بیروت:
دارالکتب العربی.

زین‌الدین بن علی العاملی {الشهید الثاني}، (۱۴۲۲)،
روض الجنان فی شرح إرشاد الأذهان،
المحقق: مرکز الأبحاث و الدراسات
الإسلامیة، الطبعة: ۱، بی‌جا: مرکز النشر
التابع لمكتب الاعلام الاسلامی.

سبحانی تبریزی، جعفر، (۱۴۲۴)، إرشاد العقول الی
مباحث الأصول، تقریرات محمد حسین حاج
عاملی، چاپ اول، قم: مؤسسه امام صادق(ع).

سیوطی، جلال‌الدین، (۱۴۰۴)، الدر المنثور فی تفسیر
المأثور، قم: کتابخانه آیه‌الله مرعشی نجفی.

شهید اول {محمد بن مکی}، (۱۴۱۷)، الدروس
الشرعیة فی فقه الإمامیه، چاپ دوم، قم:
مؤسسه النشر الاسلامی التابعة لجماعة
المدرستین.

الشیخ الطوسی، (بی‌تا)، الخلاف، بی‌جا: مؤسسه
النشر الإسلامی.

..... (۱۳۸۷)، المبسوط فی فقه الإمامیه،
محقق: محمدباقر بهبودی، حاشیه‌نویس:
محمدتقی کشفی، چاپ سوم، ناشر تهران:
المکتبة المرتضویة لإحياء الآثار الجعفریة.

..... (۱۴۱۷)، النهایة، چاپ دوم، قم:
مؤسسه النشر الاسلامی.

نووی دمشقی، محی‌الدین بن الشرف، (بی‌تا)،
التقريب والتيسير لمعرفة البشير النذير في
اصول الحديث، بی‌جا: بی‌نا.

نیکزاد، عباس، (۱۳۸۶)، عدالت صحابه در ترازوی
تحقیق، مجله فقه و مبانی حقوق، شماره
۷.

یزدی، محمدکاظم، (۱۴۲۰)، عروه الوثقی، تحقیق:
مؤسسه النشر الإسلامی، چاپ اول، بی‌جا:
بی‌نا.

الله علیه وسلم، المحقق: محمد فؤاد
عبدالباقي، بیروت: دار إحياء التراث العربی.

مغنیه، محمدجواد، (۱۴۲۴)، تفسیر الکاشف، تهران:
دارالکتب الإسلامیة.

مفید، محمد بن محمد، (۱۴۱۳)، المقنعة، قم: کنگره
جهانی هزاره شیخ مفید.

مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۸۶)، پیام قرآن، تهیه و
تنظیم جمعی از فضلاء، چاپ نهم تهران:
دارالکتب الاسلامیه.